

Л.С. ДИНАШЕВА¹✉, Н.К. КАТТАБЕКОВА², Ю. ЖАХАНГИР³

¹тарих ғылымдарының кандидаты

Қожа Ахмет Ясауи атындағы Халықаралық қазақ-түрік университетінің доценті
(Қазақстан, Түркістан қ.), e-mail: lazat.dinashева@ayu.edu.kz

²тарих ғылымдарының кандидаты

Қожа Ахмет Ясауи атындағы Халықаралық қазақ-түрік университеті
(Қазақстан, Түркістан қ.), e-mail: nazygul.kattabekova@ayu.edu.kz

³Қожа Ахмет Ясауи атындағы Халықаралық қазақ-түрік университетінің PhD докторанты
(Түркия, Стамбул қ.), e-mail: yusuf.05@mail.ru

ХІХ Ғ. СОҢЫ – ХХ Ғ. БАСЫНДА ОСМАН ИМПЕРИЯСЫ МЕН РЕСЕЙ ТҮРКІЛЕРІНДЕГІ ДІНИ ЖӘНЕ ЗАЙЫРЛЫ БІЛІМ РЕФОРМАЛАРЫ

Аңдатпа. Мақалада ХІХ ғасырдың соңы мен ХХ ғасырдың бас кезінде Осман империясы мен патшалық билік тұсындағы Түркістан өлкесі білім беру жүйесіндегі реформаторлық бағыттары зерттеліп, салыстырмалы талдау жасалған. Сонымен қатар аталған кезеңде Түркия мен Ресей түркілерінің білім саласындағы реформалары мен жаңашылдық бағыттары қарастырылған.

Осман империясы мен Ресей түркілеріндегі діни білімнің дамуына және олардың арасындағы ұқсастық пен бірегейліктің қалыптасуында Панисламизм идеологиясының рөлі өте жоғары болды. Діни білім халықтар арасындағы мәдени көпір болып қана саналып қоймастан, сондай-ақ түркі тілдес бауырлас халықтарды біріктіретін күш болды. Алғашқыда панисламизм діни сана мен саясатқа басымдық берген, барлық мұсылман қауымының бірлігі концепциясы мен ислам елдерін бір мемлекетке біріктіруді мақсат етеккен діни-саяси идеология болса, уақыт өте оның мазұны өзгереді де, ендігі жерде діни білім беруді дәріптейтін танымдық сипатқа ие болады. Ғасырлар тоғысында оқу-ағартуға негізделген бұл қозғалыс түркі халықтарының арасында кең етек алды. Осман империясы мен Ресей түркілеріндегі діни білімнің айырмашылығы аса үлкен емес еді. Барлығы бір дін мен діни бағытты ұстанып, соның негізінде білім алды. Осман империясының Орта Азия түркілеріне діни білімді насихаттауы мен сіндіруі және ресейлік түркілердің Осман империясының діни мектептерінде білімін шыңдауы жаңа бір реформаторлық қимылдардың бірі болды.

Кілт сөздер: Осман империясы, Ресей түркілері, панисламизм, реформа, мұсылмандық мектеп, зайырлы мектеп.

---

*Бізге дұрыс сілтеме жасаңыз:

Динашева Л.С., Каттабекова Н.К., Жахангир Ю. ХІХ ғ. соңы – ХХ ғ. басында Осман империясы мен Ресей түркілеріндегі діни және зайырлы білім реформалары // *Ясауи университетінің хабаршысы*. – 2023. – №1 (127). – Б. 479–493. <https://doi.org/10.47526/2023-1/2664-0686.43>

*Cite us correctly:

Dinashева L.S., Kattabekova N.K., Jahangir Yu. XIX g. sonı – XX g. basında Osman imperiasy men Resei turkilerindegi dini jane zaiyrly bilim reformalary [Reforms of Religious and Secular Education among the Turks of the Osman Empire and Russia in the late XIX – early XX centuries] // *Ясауи университетінің хабаршысы*. – 2023. – №1 (127). – Б. 479–493. <https://doi.org/10.47526/2023-1/2664-0686.43>

L.S. Dinashева¹, N.K. Kattabekova², Y. Zhakhangir³

¹*Candidate of Historical Sciences,
Associate Professor of Khoja Akhmet Yassawi Kazakh-Turkish University
(Kazakhstan, Turkistan), e-mail: lazat.dinashева@ayu.edu.kz*

²*Candidate of Historical Sciences
Khoja Akhmet Yassawi International Kazakh-Turkish University
(Kazakhstan, Turkistan), e-mail: nazygul.kattabekova@ayu.edu.kz*

³*PhD Doctoral Student of Khoja Akhmet Yassawi International
(Turkey, Istanbul), e-mail: yusuf.05@mail.ru*

Reforms of Religious and Secular Education among the Turks of the Osman Empire and Russia in the late XIX – early XX centuries

Abstract. The article examines the reformist tendencies in the education system of the Ottoman Empire and the Turkestan region during the period of royal power in the late 19th – early 20th centuries and conducts a comparative analysis. The scientific work studies the reforms and innovative directions of the Turkish and Russian Turks in the field of education in the specified period.

The role of the ideology of pan-Islamism was very high in the development of religious education in the Ottoman Empire and the Russian Turks, in the formation of similarities and originality between them. Religious education is considered not only a cultural bridge between peoples, but also a unifying force of the Turkic peoples. At first, pan-Islamism was a concept based on religious culture and politics, where the unification of views and positions between states was allowed, then its content changed, and it acquired an educational character, promoting religious knowledge. At first, pan-Islamism was a concept based on religious culture and politics, where the unification of views and positions between states was allowed, then its content changed, and it acquired an educational character, promoting religious knowledge. Although pan-Islamism arose from the policy of unification of Muslim peoples, it was distinguished by a high level of relations between the Turkic peoples based on religious culture and education. The difference in religious education between the Ottoman Empire and the Russian Turks was small. All followed the same religion and religious direction and received education based on it. The promotion and instillation of religious knowledge by the Ottoman Empire to the Turks of Central Asia and the strengthening of the education of Russian Turks in the religious schools of the Ottoman Empire was one of the new reform movements.

Keywords: Ottoman Empire, Russian Turks, pan-Islamism, reform, Muslim school, secular school.

Л.С. Динашева¹, Н.К. Каттабекова², Ю. Жахангир³

¹*кандидат исторических наук,
доцент Международного казахско-турецкого университета имени Ходжи Ахмеда Ясави
(Казахстан, г. Туркестан), e-mail: lazat.dinashева@ayu.edu.kz*

²*кандидат исторических наук
Международный казахско-турецкий университет имени Ходжи Ахмеда Ясави
(Казахстан, г. Туркестан), e-mail: nazygul.kattabekova@ayu.edu.kz*

³*PhD докторант Международного казахско-турецкого университета имени Ходжи Ахмеда Ясави
(Турция, г. Стамбул), e-mail: yusuf.05@mail.ru*

Реформы религиозного и светского образования у тюрков Османской империи и России в конце XIX – начале XX вв.

Аннотация. В статье рассматриваются реформаторские тенденции в системе образования Османской империи и Туркестанского края в период царской власти в конце

XIX – начале XX века и проводится сравнительный анализ. В научной работе изучаются реформы и новаторские направления турецких и российских тюрок в сфере образования в указанный период.

Роль идеологии панисламизма была очень высока в развитии религиозного образования в Османской империи и русских тюрок, в формировании сходства и своеобразия между ними. Религиозное образование считается не только культурным мостом между народами, но и объединяющей силой тюркских народов. Сначала панисламизм был концепцией, основанной на религиозной культуре и политике, где допускалась унификация взглядов и позиций между государствами, затем его содержание изменилось, и он приобрел воспитательный характер, пропагандируя религиозные знания. Сначала панисламизм был концепцией, основанной на религиозной культуре и политике, где допускалась унификация взглядов и позиций между государствами, затем его содержание изменилось, и он приобрел воспитательный характер, пропагандируя религиозные знания. Хотя панисламизм возник из политики объединения мусульманских народов, он отличался высоким уровнем взаимоотношений между тюркскими народами на основе религиозной культуры и образования. Разница в религиозном воспитании между Османской империей и русскими тюрками была невелика. Все следовали одной и той же религии и религиозному направлению и получали образование на его основе. Продвижение и привитие Османской империей религиозных знаний тюркам Средней Азии и укрепление образования русских тюрок в религиозных школах Османской империи было одним из новых реформаторских движений.

Ключевые слова: Османская империя, Российские тюрки, панисламизм, реформа, мусульманская школа, светская школа.

Кіріспе

Түркі халықтары өзінің тарихи дамуы жолында ғасырлар бойына созылған сан қилы саяси, этникалық, мәдени және этномәдени процестерді бастан кешірді. Олар Еуразия кеңістігінде, оның ішінде Орталық Азия немесе Түркістан, Анadolы, Батыс Сібір мен Орал таулары және онымен іргелес аймақтарда өмір сүріп, әлемдік саяси-тарихи процестің үлкен бөлігін құрап отыр. Атап отырғанымыздай, түркі халықтарының сан ғасырлық бай тарихы қалыптасып, ол уақыт өте сананың дамуына, ұлттық мемлекеттік модельдің пайда болуына, сондай-ақ рухани мәдениет пен салт-дәстүрдің мұрасын дамытуға ықпал етті. XIX ғасырдың соңы мен XX ғасырдың басы түркі халықтарының саяси, әлеуметтік және мәдени салаларда даму, сондай-ақ бір-бірімен жақындасу кезеңі болып саналды. Қазіргі кезде тарих ғылымының заманауи әдіснамалық принциптері мен ғылыми әдістері негізінде түркі халықтарының мәдени сабақтастық тарихын зерттеу ғылымның талабы болып отыр. Оның ішінде білім саласындағы өзара ұқсастық пен сабақтастықты зерттеу өз алдына жеке тақырыпты құрайды. Дәлірек айтқанда, Осман империясының құлдырау дәуірінде Ресей империясындағы түркі-мұсылман халықтарымен оқу-білім саласындағы даму тарихын зерделеу мазмұны жағынан үлкен басымдыққа ие. Демек, Отандық ғылымда түркі халықтарының білім мен мәдениет саласындағы интеграция тарихын зерттеу өзекті болып отырғаны даусыз.

Зерттеу әдістері

Зерттеу жұмысының әдіснамалық негізін айқындауда біріншіден қазіргі кезде елімізде тарих ғылымында болып жатқан әдіснамалық принциптерге бағытталған заманауи ұстанымдар негізге алынды. Келесі кезекте, объективті түрде тәуелсіз тұжырым жасап, оны қазіргі кездегі ғылымдағы негізгі бағыт ретінде қабылдау қажеттігі туды. Қазіргі кезде тарих ғылымының әдіснамасына сүйеніп жасаған ғылыми нәтижелер көрсетілді. Зерттеу жұмысын

жүргізуде тарих ғылымының тарихи-салыстырмалылық, тарихи жүйелеу және тарихи-типологиялық әдістері қолданылды.

Талдау және нәтижелер

Ғасырлар тоғысында Осман империясы мен Ресей түркілерінің арасында білім саласында салыстырмалы түрде талдап көрсететін факторлардың бірі – екі мемлекеттегі діни және зайырлы білімнің деңгейіне, олардың қалыптасуы мен дамуына және маңыздылығына талдау жасау болып табылады. Алдымен діни білімге тоқталсақ, Осман империясы мен ресейлік түркі халықтарында бір-біріне ұқсас болған және ықпал еткен жағдайлар көп болды. Олардың ең негізгісі Ислам дініне байланысты болып, діни білім басты оқу жолдарының бірі саналды. Мұнда Осман империясы ресейлік түркі халықтарында Исламға негізделген діни сауат ашудың үлгісін қалыптастырды. Оның өзіндік саяси, халықаралық, мәдени, танымдық себептері болды.

Біз мұнда төмендегідей факторларға қысқаша тоқталсақ, XIII ғасыр соңында құрылып, XV–XVII ғасырларда алып империя ретінде дамып, өзінің шарықтау шегіне жеткен Османлы мемлекеті XVIII ғасырдың соңынан бастап халықаралық аренадағы әлемдік держава ретіндегі беделі төмендей түсті. Дәуірлеп тұрған шағында үш құрлықтың басын біріктірген алып түрік мемлекетінің құлдырауына бірнеше факторлар әсер етті: мемлекеттің өз ішінде өзара қырқысулардың етек алуы, сепаратизмнің күшейюі, елде ғылым мен білімнің артта қалуы, әлеуметтік және экономикалық салалардың тоқырауға ұшырауы, дер кезінде тиісті қайта құру реформаларының жасалмауы, сыртқы саясатта үздіксіз соғыстардың жүргізілуі, дипломатиялық қарым-қатынастардағы сәтсіздіктер. Осы аталған факторлар империяның «Еуропаның науқас адамы» атауына ие болуына алып келді және елдің дамуына кері әсерін тигізді.

XIX ғасырдың екінші жартысында әлемдік қуатынан айырыла бастаған Осман империясы мәдениеті мен салт-дәстүрі, діни мен тілі бір түркі халықтарымен жақындасуда жаңа қадамдар жасай бастады. Ендігі жерде, туыс елдермен қарым-қатынасты жақсартуда Ислам діні алға шықты. Түркі халықтарының басым бөлігі орналасқан Орталық Азия мемлекеттерімен байланыс саяси, елшілік дәрежесіндегі қатынастан дін, оқу, білім, мәдени қарым-қатынастық сипатқа ие бола бастады. Тарихы бір туыс халықтар арасын Ислам діни жақындастыра түсті және бұл жағдай түрікшілдік, ұлтшылдық және Панисламизм ұстанымдарының астасып кетуіне алып келді.

Жалпы, Панисламизм XIX ғасырдың соңында пайда болған, біртұтас ислам мемлекетін құруды ұсынған мұсылман реформаторы, ауғандық саяси қайраткер Джемал ат-Дина Әл-Афганидің (1839–1897 жж.) есімімен тікелей байланысты діни идеология, саяси маңызға ие қозғалыс. Ауғанстан мен Үндістанда білім алып, біршама уақыт Мысырда қызмет еткен Әл-Афгани аталған елдермен бірге Иран, Ирак, Осман мемлекеті сияқты мұсылман елдерін зерттейді. Ол бұл елдерде әлеуметтік-экономикалық, мәдени дамуларында артта қалушылық, рухани дағдарыс, шетелдік империалистердің үстемдігі сияқты ортақ проблемалардың бар екендігін анықтап, отаршылдықпен күрес үшін Ислам діни қағидаттарын, мұсылмандардың «діни және саяси одағын» құру идеясының концепциясын жасап, ұсынады [1]. Әл-Афгани мұсылмандық бірлік қай кезде және қай жерде болмасын кез келген ағымға қарсы тұра алатын қабілетке ие деп санады.

Әл-Афгани Батыс державаларының отаршылық өзара тартысына түскен Ислам мемлекеттерінің XIX ғасыр соңындағы жағдайын апат алданда тұрған кемеге теңейді. Дәл осы жағдайда кемедегі жолаушы-мұсылман өзін ғана емес, Ислам кемесін бірге құтқаруы қажет деп түсіндіреді. Мысыр елінде жарық көрген мақалаларында отаршылдық саясатты өткір сынап отырып, оған қарсы күресте мұсылман елдерінің басын біріктіру жолында Исламға балама жоқ делінді. Әл-Афгани мұсылман халықтарының отаршылдыққа қарсы қозғалысына белсене қатысты. Бұл қозғалыстың идеологиялық негізін Ислам деп білді, алайда, дәстүрлі дін мұсылман халықтарының прогресивті дамуында шешуші тарихи рөл

атқара алмайды, сондықтан Ислам ілімі мен философиясының ережелерін сол тұстағы өмір шындығына біртіндеп трансформациялау қажет деп санады. Бұл ретте білім мен мәдениетке, ағартылушылық қызметке ерекше көңіл бөлу қажеттігін айтты. Ол мұсылмандардың мектептерде тек діни пәндерді ғана емес, басқа ғылымдарды да оқып, сол кездегі техникалық жетістіктерімен танысып, мұны исламды реформалаудың басты сатысы деп санауға тырысты. Әл-Афгани ғылыми білім Құранның өзінде бекітілген деп есептеді. Құранның аяттары ғылымның барлық жетістіктерін, егер оларға рационализм тұрғысынан қарайтын болса, растайды деп тұжырымдады.

Панисламизмнің идеологы саналған Әл-Афгани мұсылмандар одағының маңызды бөлігі халықтың санасын ояту және көзін ашу болуы керек деп есептеді. Өз идеяларын жүзеге асыру мақсатында Әл-Афгани бірқатар мұсылман елдері билеушілеріне жүгінді, алайда Ислам әлеміндегі ең күшті мемлекет Осман империясы деп санады, оның айналасына барлық мұсылмандарды бірігуге шақырды. Ол ағартушылыққа ден қойып, білім мен ғылым дамыса, мұсылмандар мақсатына бейбіт жолмен де, қарулы жолмен де қол жеткізе алады деді. Әл-Афганидің осы тұжырымы XIX-XX ғасырлар тоғысында Осман империясы мен Орталық Азиядағы түркі елдері арасында діни білімнің дамуына себепші болды.

1876 жылы ағасы сұлтан V Мұраттың орнына Осман империясы тағына отырған II Әбділхамит Ислам дүниесі бірлігінің ұйымдастырушысы ретінде дін мәдениеті бірлігінің саяси астарын жақсы түсінді. Осман сұлтаны ең алдымен исламдағы парыз бен сүннетті қорғай отырып, Алланың әмірін орындау, ғалымдарды құрметтеу қажеттігін алға тартты. II Әбділхамит елде діни білім беруді дамыту бағытында медреселер санын арттыруды қолға алды. [2]. Бір сөзбен айтқанда, жоғарыда аталғандай, Осман империясы бұл кезде зайырлы білімді кеңінен қолдап, еуропалық үлгіде мектептер ашып жатқанда, екінші жағынан діни мектептерді өз деңгейінде ұстады. Бұл кезде біріншіден, Ислам діни Осман империясындағы мұсылман халықтардың ауызбірлігін нығайтты, екіншіден басқа да түркі мұсылман халықтарымен жақындастырды. Осының салдарынан Осман империясында діни мектептерді қысқарту туралы үкіметтің ұсыныстарынан медреселер біраз азайғанымен, олар мемлекеттің білім саласында өз орнын жоғалтпады.

Осы тұста, Ресей империясының қол астында болған түркістандық түріктер Осман мемлекеті падишахын ислам әлемінің көшбасшысы, халифы ретінде қабылдағандығын айта кеткен жөн. Түркістан өлкесі мұсылмандары үшін түрік сұлтаны еуропалық құндылықтарды тарқатушы емес, халифат дәстүрін жалғастырушы болды.

Панисламизмнің идеологы Әл-Афганидің Түркістан өлкесіндегі тұрғындарының отарлық кезеңде өз дінін сақтап қалып, Осман мемлекетімен бірігу жолындағы қызметі ерекше болды. Патшалық Ресейдің қол астындағы Түркістан, Сайрам, Самарқан, Хиуа, Ташкент, Бұхара мұсылмандары санасына діни идеологияны сіңіруде көп еңбектенді [3, 18–19-бб.].

Осман билігі өзінің Түркістан өлкесіндегі тілі, діни мен мәдениеті бір туыс халықтарды бауырына тартып, өзара байланыстарды дамытуға айрықша көңіл бөлді. Әл-Афганидің идеясын басшылыққа ала отырып, сыртқы күштерге қарсы күресу үшін Ислам діни аясында бірігу жолындағы әрекеттері айтарлықтай нәтижесін көрсетті де. XIX ғасырдың соңы мен XX ғасырдың басында Түркістандық және Анадолы түріктерін мәдени және діни тұрғыдан бір тудың астына бірікті деуге болады [4]. Осы кезде Панисламизммен басталған бірігу процесі Пантюркизмге ұласты. Түркі бірлігі мен ынтымақтастығын дәріптеген жаңа идеология, жаңа бірлестіктер құрыла бастады. Пантюркизмнің етек алуында татар ұлтының өкілі, ағартушы Исмаил Гаспиринскийдің (1851–1914 жж.) еңбегін айрықша атап өткен жөн.

XX ғасыр басында ислам және түркі бірлігін дәріптеген идеялар айрықша күшке ие болды. Түркістанға келген шетелдік түрікшілер жер-жерлерде шағын жиналыстар өткізіп, діни-саяси әдебиеттерді тарқатып, үгіт-насихат жұмыстарын атқарды. Осы уақытта Анадолы

мен Түркістанда барлық түркі халықтарын «Бірлік және прогресс» партиясы төңірегінде бірігуге үндеген 40-тан астам баспасөз құралдары («Таза-Гаят», «Иукахамат», «Иршад», «Межилис», «Тараки», «Нузоффар», «Молла Насреддин», «Хикмет», «Сабах», «Икодам», «Тердиюнан және Накикат», «Аллива», «Серветтифунаун») пайда болы. Осы тұста XIX ғасырдың соңы мен XX ғасыр басында Осман империясы мен Ресей түркілеріндегі діни білімнің деңгейін салыстырмалы талдауда Осман империясының алға кеткені көрініп тұрды. Әрине, оның басты себептері Осман империясы империялық деңгейде болып, бүкіл мұсылман әлемінің көшбасшысы саналды. Орта Азиядағы барлық діни білім орталықтары Осман империясынан келетін діни материалдарға сүйенді. Осман империясы ресейлік түркі-мұсылмандарды тек оқу материалдары ғана емес, моральдық, әлеуметтік жағынан барынша қолдады. Мұның бәрі жоғарыда атап өткеніміздей, Осман империясының саяси ұстанымдарынан туындап, ол өз кезегінде ресейлік түркілердің, оның ішінде Орта Азияда діни білімнің дамуына ықпал етті. Ал, бұл жағдай Ресейдің өлкедегі рухани отарлау саясатына кедергі келтірді.

Сондықтан қалыптасқан жағдайдың салдарын жақсы түсінген патшалық Ресей билігі түрлі амалдарды қолдануға көшті. Отарлық үкімет мұсылман тұрғындары бірлігімен күресдің бір жолы - бұратана халықтар арасында орыс тілінің позициясын нығайту деп білді. Ресейдің мұсылман аймақтарында исламдық бірліктің болуын сепаратистік қозғалыс деп таныған шығыстанушы ғалым Н.И. Остроумов еді [5].

Ресейде және одан тыс жерлерде жұмыс істейтін мұсылман қайырымдылық қоғамдары туралы ақпараттар үнемі жинақталып отырды. XIX ғасырдың басында Осман империясын бас қаласы Стамбул қаласында Бұхара мен Түркістан жастарын Анадолыға шақыруды мақсат еткен «Бұхараға білім тарқату» атты қайырымдылық қоғам құрылады. Ұйымның жарғысында көрсетілмесе де бұл қоғам өз білім алушыларына панисламизм рухында білім берді және оның әрбір шәкірті ислам дінінің орталығы ретінде Осман мемлекетін таныды және сонда баруға талпынды.

Өлкені зерттеген ресейлік билік мұндағы діни білім берудің қарқын алып, дамуын елемей, аймақтағы тұрғындардың басым бөлігі сауатсыз, панисламизм және пантюркизм идеяларын қабылдауға олардың деңгейі жетпейді деген қорытындыға келеді.

Салыстырмалы түрде алғанда Осман империясындағы білім саласындағы діннің рөлі мен діни білімнің әлі де болса жоғары деңгейде болуы оның Ресеймен салыстырғанда дұрыс шешім жасамағанын айғақтайды. Сонымен қатар, ресейлік түркі халықтарының түріктермен салыстырғанда артта қалғандығын көрсетеді. Оның басты мысалы ретінде айтсақ, діни білімді Осман империясы халықаралық саяси мақсаттарына бола пайдаланғысы келді және соның арқасында ресейлік түркілерді өз жобаларына тартты. Ал, Ресейдегі, нақтырақ айтқанда Түркістандағы түркі-мұсылмандарда діни фанатизм жоғары болып, олар ескі үлгіде қалып қойды. Мұнда сөз жоқ, ресейлік түркілер, біріншіден, өз дініне берік болып, екінші жағынан орыстандыру саясатына қарсы сипатта әрекет еткісі келді. Дегенмен, олар біржақты діни білім алудың арқасында күнделікті тұрмысқа қажетті болған зайырлы немесе дүнияуи білімнен шет қалды. Ал, бұл жағдай олардың дамуын тежеді. Ресей мұнда орыс тілін оқытып, халыққа орысша білім бергенімен, олардың саясаты орыстандыру сипатында болса да реформаторлық бағытта еді. Дегенмен, Ресейде, әсіресе Түркістандағы түркі-мұсылман халықтарын дінінен айырып, орыстандыру өте қиын, тіпті мүмкін де емес еді.

Келесі кезекте, діни білімнің таралуы мен терең сақталуында Османдық және ресейлік түркі-мұсылман халықтарының сопылық бағытты ұстануында еді. Оның ішінде Ясауилік, Нақшбандилік тариқат пен хазіреті Мәулананың ілімін ұстанды. Нақшбандилік тариқаттағыларға Осман мемлекетінде рухани қолдаумен бірге материалдықта көмек берілді және тез тарады. Оған себеп Ислам қағидаларын тығыз ұстануымен бірге басшылыққа бағыну, оны қолдау, адамзатқа қызмет ету сияқты ұстанымдарының болуы еді [6]. Біртіндеп

бұл ілімді дәріптеушілер тұрғындардың білім алуы мен ғылымға жол көрсететін, сопылықты дәріптеуде көшбасшыларға айналды [7].

Орта Азиядағы түркі халықтары арасындағы діни білім мен оған Осман империясы тарапынан жан-жақты қолдау көрсетілуі Ресей билігін ішкі-сыртқы жағдайда әбігерге салды. Билік бұрынғы кезден тиісті шешім қабылдап, енді оны барынша күшейтуге тырысты. Түркістандағы мұсылман оқу орындарын басқару туралы Ереженің ұсынылған жобасы бір жағынан білім министрлігі, екінші жағынан әскери министрлік және оған бағынатын Түркістан генерал-губернаторы арасында билік өкілеттіктерін қайта бөлуді қарастырды. Жоба негізінде аймақта 1874 жылғы заңның күшін жою және мұсылмандық білім беру мекемелерін әскери министрліктің қарамағына «педагогикалық бақылауды сыртқы полицияның қадағалауымен алмастыру» үшін беру ұсынылды. Мұсылман мектебін Халық ағарту министрлігі құзыретінен шығаруға оның бақылау функцияларын орындай алмайтындығы туралы тезис негіз болды [8, 762-б.].

Халық ағарту министрлігінде Түркістандағы мұсылман оқу орындарын басқару туралы жобаланған ереже сын толқынын тудырды. Оның басшылығы мұсылмандардың жинақы тұратын аймақтарындағы мұсылман мектебінің дамуына сараптама жүргізуді ұсынды және Қазан, Одесса, Орынбор және Кавказ оқу округтерінің қамқоршыларынан тиісті ақпаратты талап етті. Оның негізінде, 1901 жылдың қазан айында Халық ағарту министрлігінен Ішкі істер министрі Д.С. Сипягинге хат ұсынылды, онда ол мұсылман мектебіне қатысты мәселелерді шешіп, оны ПМ-не өткізу керектігі айтылды.

Халық ағарту министрлігі Түркістанның «мұсылман институттары мен мұсылман мектептерін елемеу» бағытын одан әрі жалғастыруды талап етті. Халық ағарту министрлігі бірқатар себептерге байланысты оның дамуы мүмкін емес деп санады. Біріншіден, өзіне берілген мұсылман оқу орындары (оқыту моделі мен оқыту әдістемесін реттеместен) әлі де «мұсылман ғылымының тәртібі мен тоқырауына» ұшырайды, бұл мұсылман халқын ағартуға толық жетелей алмайды деп сендірді. Екіншіден, мемлекет саясатын ұстанған, халық ағарту министрлігінің пікірінше, діни саясаттың либералды бағыттағы кез-келген өзгерісі, ондаған жылдар бойы өзге халықтардағы сияқты мұсылман халқының наразылығының өсуіне себеп болуы мүмкін.

Д.С. Сипягин 1901 жылы наурызда Әскери министрі А.Н. Куропаткиннің атына жазылған үзіндіде Үкіметтің Түркістанның байырғы тұрғындарының ресейлік зайырлы білім беру жүйесіне «мүмкіндігі жоқ» екенін мойындады. Сондықтан ол дәстүрлі мұсылман мектебін «белгілі бір нормаларда, мемлекеттік мектептен тыс және одан төмен» жағдайда сақтауға мүмкіндік берді». Д.С. Сипягиннің Түркістан мұсылман мектебінің ведомстволық тиістілігі туралы мәселе жөніндегі нақты ұсыныстары Ішкі істер министрлігінің 1901 жылғы «Түркістан өлкесі мұсылмандарының рухани істерін басқару туралы» жорамалдар жинағында көрініс тапты. ПМ-нің пікірінше, өңірдегі барлық мұсылман оқу орындары – бастауыш діни мектептер мен медреселер – уездік басшылар мен әкімшілік билікке бағынуға тиіс. ПМ-нің пікірінше, оқу процесін ұйымдастыруға уездік бастықтың жазбаша рұқсатын алғаннан кейін және жыл сайын салықта «жергілікті мемлекеттік орыс мектептердің пайдасына арнайы алым» төленгеннен кейін ғана жол берілген [8, 763-б.].

Мұнда Ресей билігінің мұсылман мектептеріне ұстанған саясатына талдау жасайтын болсақ, ол түрлі бағытта және өзі ішінде әр түрлі сипатта болды. Бірінші кезекте, Осман империясымен байланысты үзу қажеттігін алға тартып, яғни түріктерді Ресейге, ортаазиялық түркілерді Осман империясына жібермеу жұмыстарын қолға алайын десе, дипломатиялық байланыстар үзіліп, ол халықаралық мәселе тудыруы мүмкін еді. Екіншіден, бұл жолдан бас тартқан Ресей билігінің Түркістандағы түркі-мұсылман мектептеріне қатысты реформаларды күшпен жүргізу жұмыстары да өз нәтижесін бере қойған жоқ. 1898 жылғы Әндіжан, одан ілешала Қоқан мен Бұхарадағы наразылықтар мен көтерілістер мұның дәлелі болды. Ендігі

кезекте, жоғарыда аталғандай, діни білімге қатысты реформалау жұмыстарына келгенде билік олармен санасуға тура келді. Осылайша, билік Түркістан мен Орта Азиядағы түгел діни мектептерді бірден толықтай жаба алмайтынына көзі жетті. Ендігі кезекте, оларға тек қана заңды жолмен талаптар қойды. Медреселер мен мектептердегі оқытуға «олардың тәртібі, санитарлық нормалардың сақталуы, мемлекеттік білім алушылардың адалдығы үшін үлкендерге және билікке құрмет, егемендік пен Отанға деген сүйіспеншілікті» ұсыну туралы жауапкершілік жүктеді. Осы шарттарды бұзғандар облыс әскери губернаторының бұйрығымен оқушыларды одан әрі оқыту және ұстау құқығынан айырды, маңызды тәртіпсіздіктер анықталған жағдайда мектеп немесе медресе Түркістан облысы генерал-губернаторының бұйрығымен уақытша немесе толығымен жабылуы мүмкін болды.

1902 жылдың көктемінде Д.С. Сипягиннің орнына Ішкі істер министрі В.К. Плеве мұсылман мектебінің ведомстваралық мүшелігі мәселесінде курстың сабақтастығы туралы мәлімдеді. 1903 жылдың басында ведомстволық тиістілік мәселесі бойынша үкіметтік пікірталас жалғасты. Халық ағарту министрлігі ПМ-нің сендіруге және оның мәселеге деген көзқарастарының дұрыс еместігін дәлелдеуге тырысты. 1903 жылдың наурыз айының соңында халық ағарту министрінің жолдасы С.М. Лукьянов ішкі істер министрі В.К. Плевенің атына ұзақ хат жолдады, онда ол осы мәселе бойынша Халық ағарту министрлігінің жаңа дәлелдерін ұсынды. Біріншіден, С.М. Лукьянов ХХ ғасырдың басында қоғамдық-саяси жағдай өзгеріп, империяның мұсылман халқының нақты интеграциялық процестері белгіленгенін атап өтті. Бұл бірқатар факторлардан көрінді: мешіттер санының өсуі, татар тілінде баспа қызметінің дамуы, Қазан, Уфа, Орынбор губерниялары мен Түркістанда жаңа мектептердің пайда болуы. Ислам мен мектепте білім беруді ырықтандыруды жақтайтын орыс мұсылман зиялыларының қалыптасу фактісі де атап өтілді.

Осы фактілерге сүйене отырып, С.М. Лукьянов мұсылман мектебі «Үкіметтің белсенді, құзыретті және беделді бақылауын» талап ететін «күрделі құбылыс» деп тұжырымдады. Бұл мектепті Білім министрлігінің қарамағынан алып тастау және жалпы әкімшіліктің қарамағына беру туралы ұсыныс «мектептегі белсенді қадағалауды жалған, мектепке өзін-өзі қамтамасыз етуге тең келетін, ...жеткілікті белсенді де, құзыретті де, беделді де болмайтын қадағалаумен алмастыруға» әкеледі. Халық ағарту Министрлігінің Түркістан әкімшілігі шенеуніктерінің мектепке қажетті бақылауды жүзеге асыру үшін қажетті кәсіби дағдылары жоқ екеніне сенімді болды. С.М. Лукьянов мұсылман мектебін қадағалау функцияларын Халық ағарту Министрлігінде сақтап, оларды қалдыру туралы тағы бір маңызды дәлел келтірді. Ол мұсылман мектебіне қатаң бақылау орнату әрекеттері ХІХ ғасырдың 70–80-ші жылдары жасалғанын, бірақ империя мұсылмандарының наразылығын әрдайым қарсы алғанын атап өтті. Сондықтан ол жобаланған ереже «нұсқау ережелерінде мұсылман дінін шектеуге бағытталған шараларды қарастыратын мұсылмандар арасында наразылық тудыруы мүмкін» деп сенді.

Діни мектепті Халық Ағарту Министрлігінің бақылауына беру туралы мұсылман халқы мен молдаларды «осы мектептердің бақыланбайтыны және олардың оқу бөліміне бағыныштылығы туралы ойлануды» үйретті. Молдалар қазірдің өзінде халық мектептерінің инспекторларының алдында тікелей бастықтарын көруге дағдыланған. Түркістан өлкесінде халық училищелерінің бұрынғы инспекторы Н.П. Остроумовтың куәлігі бойынша медреселер инспекторлық қадағалауға бағынады және әлі күнге дейін аса қатал наразылықтар жарияламаған. Келтірілген дәлелдерге сүйене отырып, С.М. Лукьянов өзінің көзқарасы бойынша «мұсылман мектебі саласындағы Орыс мемлекеттік бастамасының өкілі болып табылатын Халық Ағарту Министрлігі халық мектептерінің мектеп инспекциясы мұсылман халқына қандай-да бір жүйелі қарсылықпен кездесіп қана қоймай, белгілі бір дәрежеде мұсылман қоғамының жақсы бөлігінің жанашырлығын тарта алды» деп атап өтті [9, 55–60-бб.].

Айта кетерлігі, Түркістан өлкесінде діни білімді реформалауда билік өте сақтықпен және орынды қимылдауға көшті. Олар зайырлы білімнің маңыздылығын айта отырып, педагогиканың реформаторлық бағытын жүргізді. Әрине, бұл оңайға түскен жоқ. Бұған жоғарыда айтып отырған фактілер дәлел бола алады. Ресейдің Ішкі Істер және Халық Ағарту министрліктері арасында айтарлықтай дау туып, ол Орта Азиядағы түркі-мұсылман халықтарында діни білімді реформалауды барынша жоғары деңгейде жүргізді. Дегенмен, Ресейдегі түркі-мұсылман халықтарында діни білімді шектеп, зайырлы пәндерді және орыс тілін енгізу үшін арнайы жүргізілген реформалық жұмыстар жүргізуге қол жеткізді. Оның үстіне, сан түрлі әдістер мен қудалаудың нәтижесінде және уақыт өте аймақта Осман империясының діни үгіт-насихат жұмыстарының азаю салдарынан өлкеде діни біліммен қатар зайырлы білімнің енгізілуіне біртіндеп жол ашылды.

Түркістан өлкесіндегі мұсылман мектебінің ведомстволық бағыныштылығы туралы үкіметтік пікірталас Халық Ағарту министрлігінің жеңісімен аяқталды. 1906 жылы наурызда Ресейдің шығыс және оңтүстік-шығысында тұратын бұратаналарға арналған Бастауыш мектептер туралы ережелер бекітілді, олардың 32-бабында «жеке бұратаналар мектептерін (мұсылман, ламаист және т.б.) жалпылама бақылау» қолға алынды. Бұратаналар мектептері инспекторларға тікелей жүктелді. Бұратаналар мен діни мектептерде орыс тілі сыныбы ашылып, ол үшін қажетті құралдармен қамтамасыз етіледі деп көрсетілді. Діни училищелерде қолдануға, Ереженің 35-бабына сәйкес, Ресейде жарияланған Оқу құралдары мен нұсқаулықтары ғана рұқсат етілді, «басқалары, әр жағдайда, халық мектептері инспекторының ерекше рұқсатымен ғана» қабылданды.

Осы тұста мәселеге талдау жасайтын болсақ, Халық Ағарту Министрлігінің Түркістандағы мұсылман мектебінің ведомстволық бағыныштылығы туралы ұзақ мерзімді пікірталастағы жеңісін әскери министрлік пен аймақтық әкімшілік шенеуніктерінің дәлелдерінің әлсіздігімен түсіндіруге болмайды. «Мұсылман мәселесін» түбегейлі шешу – мемлекет тарапынан бақылауды күшейту – елдегі революциялық қоғамдық-саяси жағдай аясында өте қажет екені анық. Бірақ тиісті шаралар қабылданған жағдайда мұсылман фанатизмінің өсуі билікті осы мәселеде сақтық пен дәйектілік танытуға және шешуші әрекеттерден бас тартуға мәжбүр етті [10].

Жоғарыда аталған шаралар Халық Ағарту Министрлігінің мұсылман мектептерін сауатты, ашық және заңды түрде бақылауға алған болса, Ішкі Істер Министрлігі басқа бір қырынан аймақтағы мұсылмандарды бақылауын заң негізінде күшпен іздестіру қажет деп білді [11]. Оған мысал, 1910 жылдың желтоқсан айында түркі халықтары арасында панисламдық ағымның таралуын болдырмау және осы бағыттағы кез-келген әрекетті қатаң бақылауға алу туралы аймақтық полиция мекемелеріне арнайы бұйрық беріледі. Полиция департаменттері мұсылмандар бірлігі идеясын жүзеге асырудың мүмкін тұтқалары ретінде баспасөз құралдарын, қайырымдылық қоғамдарды, білім беру мекемелерін, дін қызметкерлерін қарастырды [11, 28-б.].

Ресей билігінің Түркістан мен осы аймақтағы мұсылман мектептерін қысқарту немесе діни білім беруді азайтуда аса ауқымды түрде жүргізген келесі бір реформаторлық жұмыстары ол Түркістанда орыс-түзем мектептерін ашумен байланысты болды. Түркістанда орыс-түзем мектептерін ашуда реформаторлық жұмыстар генерал-губернатор Кауфманның, педагог-ғалымдар Н.П. Остроумов, С.М. Граменицкий, В.П. Наливкин және басқалардың қызметімен жүргізілді. Орыс-түзем мектептері XIX ғасырдың соңынан бастап ашыла бастады. Осы тұста, ислам және оның өркениетімен жүйелі күрес басталды. Біртіндеп ислам дінін насихаттайтын мұсылмандық білім ошақтарының дамуына түрлі деңгейде кедергілер қойыла бастайды да, кейіннен «бұратаналарды бұратаналардың қолымен жойып», ішкі Ресейден келген орыстарды Түркістан жеріне орнықтыруды мақсат тұтқан орыс-түзем мектептерінің басын арттыру бойынша көптеген іс шаралар атқарылды.

Түркістан өлкесінің генерал-губернаторы К.П. Кауфман Түркістандағы негізгі білім беру мекемелері болып табылатын мұсылмандық оқу орындарын келешекте жаңа әдіс-тәсілдерді қолданатын орыс-түзем мектептері ығыстыруы үшін исламдық оқу орындарына жан-жақты қамқорлық жасап отырған вакуфтарға қысым жасау саясатын жүргізеді. Сондықтан, генерал-губернатор жергілікті орыс шенеуніктерінің медреселердің жұмыстарына араласудың қажеті жоқ деп есептеді. Бұл өз кезегінде халық наразылығын туғызуы мүмкін деп түсіндірілді [12].

XX ғасыр басында Ташкент әскери училищесінің басшысы генерал Лука Лукич Кондартович орыс-түзем мектептерінің қоғамдағы рөлін арттыру мақсатында мұсылмандық мектептердің қатаң бақылауға алып, онда реформалар жүргізу қажеттігін баяндаған хатын Халық Ағарту министрлігіне жолдады. Генералдың пікірінше мұсылмандық оқу орындарын бақылауға тиісті комитет құрып, құрамына жергілікті халықтың тілін жақсы білетін, олардың оқу құралдарымен таныс орыс-түзем мектептерінің оқытушылары кіруі керек болды. Бұл ұсыныс жергілікті генерал-губернаторлығының кеңсе басшысы тарапынан қолдау тапты [12, 93-б.].

Осы тұста белгілі тарихшы, этнограф, Түркістан өлкесіндегі бірнеше білім салаларында басшылық қызмет атқарған Н.П. Остроумовтың бастамасымен, негізгі мақсаты жергілікті халықты шоқындыру болып табылатын «Түркістан тұрғындарының рухани болмысын зерттеу» үшін арнайы бағдарлама жасалады. Николай Петрович Остроумов Түркістан халықтарының орыс билігіне қарсылығын болдырмау үшін олардың арасында орыстандыру саясатын кең көлемде жүргізу қажет, ал бұл саясатты бастаудан алдын осындағы түркі халықтарының ислам дініне деген ұстанымын зерттеу қажет деп есептеді. Арнайы әзірленген бағдарлама бойынша жергілікті әкімшіліктерге қарасты мектептердің, мешіттердің, медреселердің есебі, орыстандыру бағыты бойынша атқарылатын шаралар баяндалды. Сондай-ақ, Остроумов осында келген переселен шаруалардың поселкелеріндегі оқу орындарын ерекше қамқорға алу, қасиетті Синод тарапынан бөлінетін қаражат мәселесіне де ерекше көңіл бөлді [13].

Осылайша, өлкеде патшалық орыс үстемдігін дәріптеу мақсатында орыс-түзем мектептері мен интернаттары ашыла бастады да және мұндай оқу орындарында исламдық негізден дәріс беретін ұстаздарды іріктеуде орыс билігіне қызмет ету жағы ерекше назарға алынды. Мұсылмандықтың жергілікті тұрғындарға ықпалын азайтуды мақсат еткен отарлық үкімет осындай аралас мектептерді ашуды кең көлемде жолға қоя бастады. Түркістан өлкесінде алғашында аралас мектеп болып құрылып, біртіндеп орыс-түзем мектебіне айналған оқу орындары қатарында 1870 жылы Самарқан қаласында, 1874 жылы Сырдария уезінің орталығы Шымкент қаласында ашылған мектептер болды. Бұл оқу орындарында негізінен орыс тілі мен дүниетанымын оқытуға ден қойылды.

XIX ғасырдың 80 жылдары Самарқан мен Шымкентте ашылған екі мектептің тәжірибесін үлгі ете отырып, Түркістан генерал-губернаторлығының орталығы Ташкентте және өлкенің басқа да басты қалаларының барлығында дерлік ашыла бастады. 1886 жылы өлкеде 14 дана орыс-түзем мектебі мен интернаты болса, оның басым бөлігі, яғни 8-і Сырдария облысына тиесілі болды. 1885–1895 жылдар аралығында осы типтегі мектептер саны күрт көбейе түсті. Мұндай мекемелерге мемлекеттің орыстандыру саясатын іске асыруда тәжірибелі басшылар тағайындалды. Мысалы, 1884 жылы Ташкентте ашылған орыс-түзем мектебіне меңгерушілікке жергілікті халықтың тілі мен салт-дәстүрін, дүниетанымын жақсы түсінетін этнограф ғалым В.П. Наливкин тағайындалды. 1890 жылдан 1895 жылға дейін Наливкин Түркістан өлкесінің Сырдария, Ферғана және Самарқан облыстарының халық училищелерінің инспекторы қызметін атқарды, ал 1901 жылдан бастап Ферғана облысының әскери губернаторының көмекшісі болды. Осы кезеңде ол бірқатар оқу-әдістемелік құралдарды, сөздіктер мен ғылыми зерттеулерді, соның ішінде өзбек-орыс, орыс-

өзбек, парсы-орыс және орыс-парсы сөздіктерін, сондай-ақ өзбек тілінің грамматикасын жариялады.

Орыс-түзем мектептеріне 8 жастан 20 жасқа дейінгі жасөспірімдер қабылданып, негізінен жазу, орыс тілі, орыс тарихымен, географиясымен қатар түземдік сыныптарда мұсылмандық ілім негіздерінен де дәріс берілді. Бұл әрине, жергілікті халықтың наразылығын тудырмау мақсатында болғаны белгілі. Орыс сыныптарына орыс, ал түзем сыныптарына орысша білімі бар халық жергілікті халық өкілі мұғалім болуы тиіс болды. Сабақ үстінде мейлінше жергілікті тілді қолданбау мәселесі қадағаланды.

Ал осы мектептерде дәріс беретін ұстаздарды әзірлеу мақсатында 1879 жылы Мұғалімдер семинариясы өз жұмысын бастады. Мұғалімдер семинариясының басты мақсаты балаларға қай сабақтан берсе де негізгі мақсат мемлекеттің жергілікті халықты орыстандыру саясатын басшылыққа алу тиіс болды. Мұнда орыс, парсы, жергілікті халық тілдерімен бірге, орыс тарихы мен орыс географиясы, арифметика, Құдай заңы және сабақтан тыс еңбек және бау-бақша дәрістері де өтілетін болған [14]. Түркістан мұғалімдер семинариясында қазақ, өзбек, сарт, қырғыз балалары оқып білім алған. Олардың арасында сабақ үлгерімі бойынша қазақ балалары жақсы оқыған [15].

Осы тұста негізгі факторларға салыстырмалы талдау жасасак, орыс-түзем мектептерінің ашылуы Ресей империясында басты реформаторлық бағыттардың бірі саналғаны сөзсіз. Ол жәдитшілік ағымынан тыс, бірақ, соған өте ұқсас бағыттағы реформалардың бірі болды. Бұл жағдай аймақта Ресей реформаторларының Түркістан өлкесі мен жалпы Орта Азияда түркі-мұсылман халықтарында жүргізген реформалары арасында қол жеткізген жетістіктерінің бірі ретінде қабылданды. Орыс-түзем мектептерін ашу ол Ресей империясы үшін Орта Азия халықтары арасында діни білімді жоюға бағытталған жоғары деңгейдегі жетістіктердің қатарынан орын алды. Салыстырмалы түрде алғанда, орыс-түзем мектептерінің ашылуы Ресейдің Түркістанда педагогика саласы бойынша модернизациялау жұмыстарының жүргізгенін көрсетті. Бұл әрине педагогикалық бағытта атқарылған ауқымды жұмыс ретінде саналды.

Орыс-түзем мектептерінің ашылуы Ресейдің империялық саясатына қатысты сұрақтарды қанағаттандырушы негізгі шовинистік факторлардың бірі болды. Салыстырмалы түрде қарағанда, оның басты ерекшеліктерінің бірі – жергілікті жерде бұқара халықтың сауатын ашумен байланыстырылса, екіншісі Ресей империясының аймақтағы орыстандыру саясатымен байланысты еді. Ендігі кезекте, халықтардың білімін Осман империясындағы реформалармен салыстырып қарағанда мұндай жұмыстарды Осман мемлекетінде де жүргізілгенін көруге болады. Оның басты мысалдарының бірі бұл кезде Осман империясында барлық жергілікті мектептерде ұлтына қарамастан түрік тілін оқыту басталған еді. Әсіресе, Жас түріктердің билігі кезінде Пантюркизм идеологиясы күшейген тұстан бастап мемлекетте қазіргі түрік тілінде оқытудың маңызы арта түсті.

Айта кетерлігі, түземдіктер ұлтына қарай бөлінген жоқ. Түркістандағы түркі халықтары қазақ, татар, қазақ, қырғыз және түркімен халықтарының барлығы Ресей билігі үшін түземдіктер саналды. Түркістан өлкесінің алғашы басшылары өлке халықтарының дүниетанымы мен салт дәстүрлерінің әртүрлі екендігін, олар арасында өздерінің саясатын жүргізуде оқу-білімге ұмтылған жас ұрпаққа білім беру мекемелерін дұрыс пайдалану қажеттігін жақсы түсінді. Мысалы, өлкенің алғашқы генерал-губернаторы К.П. фон Кауфман Ресейдегі Халық Ағарту министріне жазған хатында мектеп арқылы бұратаналар мен орыстарды ассимиляциялау үшін оқытылатын пәндер мен олардың мазмұнына бақылау орнату, араб хәріптерінен бас тартып орыс жазбаларын кең қолдану, мұсылман дінін бекем ұстанатын халықтардан түркі халықтарынан ажырата ұстауға ерекше назар аудару қажеттігін баяндаған [16]. Ал, одан кейін өлкені басқарған генерал-губернатор Розенбах Түркістанда

білім мекемелеріне орыс тілін оқытуды міндеттеу арқылы мемлекеттік саясатты орындай аламыз деді.

Ислам дінінің тұрғындар арасында терең күш алуы, қазақтардың өзбек және татар халықтарымен тығыз байланыста болуына себепші болды. Түркістанда көптеген уездерде, әсіресе Ташкент, Шымкент, Әулиеата, Жызақ уездерінде қазақтар мен өзбектер араласып оқыды. Олардың тілдік айырмашылықтары айтарлықтай болған жоқ. Ресей империясы қолынан келгенше жергілікті халықтарды бірге ұстады. Ал, орысша оқытандар бөлек оқытылды. Бұл жағдай қазақ пен қырғыз, өзбек-қырғыз халықтарының бірлесіп оқуында да көрінді. Қазақ пен өзбектің бай-болыстары сияқты қырғыздардағы Сагаалы Алматаев, Сооронбай және т.б. атақты болыстары мен манаптары да орыстармен тығыз байланыса жүріп, халық мүддесі үшін қызмет атқарады. Орыс оқуының қажеттілігі заман талабы екендігін жақсы түсініп, өз елдерінде орыс-түзем мектептерінің ашылуына жан-жақты көмектеседі де. Нәтижесінде Пржевальск, Пішпек уездерінде орыс-түзем мектептері өз жұмысын бастайды [17].

Сонымен қатар, орыс-түзем мектептері түркімендерде де болды. Бұл кезде түркімендер Закаспий облысына қарасты болып, онда да ресейлік «реформаторлар» діни білімді барынша жоюға кірісті және өз саясаты үшін қолайлы болған орыс-түзем мектептерін ашты. Петербург пен Ташкенттен келген нұсқаулықтар мен бұйрықтарға сәйкес мұнда бірқатар мектептер мен медреселер жабылды және қызмет етуін тоқтатты. Түркімендердің арасынан қырғыздар сияқты орыс-түзем мектептерін ашуға түркімендердің өздері тілек-ұсыныс білдіріп жатты [18].

Салыстырмалы түрде алғанда орыс-түзем мектептерін ашудың өзіндік басымдықтары мен жақсы ерекшеліктері болды. Ал, келесі бір жағынан адамзат тәрбиесі мен қоғам тәрбиесінде маңызды болған діни білімді жойып тастау еді. Бұл қасиетті Исламға деген қиянат саналды. Ислам діні негізінде қалыптасатын мұсылмандық дүниетанымның кең өріс алуына тосқауыл жасау үшін түркі-мұсылман халықтары арасында орысша білім беруді тарқату бағытында орыс-түзем мектептерін ашып, жұмыстарын жандандыру деп түсінді. Мұның барлығы жоғарыда аталған 1870 жылы халық-ағарту министрлігінің «Ресейді мекендеген бұратана халықтарға білім беру шаралары» туралы қабылданған заң аясында жүзеге асырылды. Мұндағы басты кемшілік – Исламға деген құрметсіздік болып, ол өлкедегі халықтарды орыстандыруды мақсат тұтқан миссионерлік педагогика жүйесін енгізу, себебі, отарлық саясаттың басты мақсаты – орыстандырумен, шоқындырумен сипатталды. Өлкеде шоқынған адамдардың саны аз болған жоқ. Мұнда Ресейдің ішкі аймақтары мен шет аймақтарындағы мектептерге қарағанда орыс-түзем мектептерінің өзіндік саяси сипаттарға ерекшеліктері басым болғандығы анық [19, 16-б.].

Ресей билігінің өлкеде орыс-түзем мектептерінің көптеп ашылуына ерекше назар аударуы отарлаудың жаңа әдісімен тікелей байланысты болды. Патша әкімшілігі жергілікті тұрғындар қонысына жақын орналасу мақсатында арнайы жоспарлар әзірледі, бірқатар жұмыстарды іске асырды. Алайда жаңадан ашылған білім мекемелерінде орыс балаларымен жергілікті балаларды бірге оқыту арқылы біріктіру әрекеті көп нәтиже бермеді. Себебі, эрине, орыс білім беру әдістер мен мұсылмандық оқыту тәсілдері бір-біріне ұқсамайтын. Сондықтан араластырып оқыту отарлық билікке үшін қиын болды. Жадидизмнің Түркістан аймағына Ресейдің ішкі аумақтарынан енуі жағдайында ол түбегейлі ұқсас модернизацияны тек өзіне қол жетімді дәстүрлі мұсылман мектебінің шеңберінде жүзеге асыруға шешім қабылдады. Ол «Исламды елемеу» түсінігімен байланысты, ал іс жүзінде Ресей әкімшілігімен белсенді өзара әрекеттесу аясынан тыс болды.

Түркістан өлкесіндегі мұсылмандық білім беру жүйесінің жергілікті орыс жетекшісі медреседегі араб мәтіндерін қарапайым жаттаудан бас тартуды ұсынды; араб грамматикасын, мұсылман теологиясы мен заңдары бойынша оқулықтарды жергілікті отырықшы халықтың тіліне аудару; арифметика және басқа жаратылыстану пәндерін ана

тілінде оқытуды бастау; оқытушылар мен студенттерді іріктеуді жүзеге асырады, сонымен қатар медреселер кітапханаларын петроградтық оқу әдебиеттерімен қамсыздандыру [20].

Қорытынды

Қорыта айтқанда, діни мектептер мен зайырлы мектептерді реформалауда және реформаторлық қозғалыстардың Осман империясы мен Ресейдегі жағдайы әр түрлі көрсеткішті сипаттады. Осман империясы мен Ресей түркілеріндегі діни білімнің дамуына және олардың арасындағы ұқсастық пен бірегейліктің қалыптасуында Панисламизм идеологиясының рөлі өте жоғары болды. Діни білім халықтар арасындағы мәдени көпір болып қана саналып қоймастан, түркі бауырлас халықтарды біріктіретін күш болды. Алғашқыда панисламизм діни сана мен саясатқа басымдық берген, барлық мұсылман қауымының бірлігі концепциясы мен ислам елдерін бір мемлекетке біріктіруді мақсат етеккен діни-саяси идеология болса, уақыт өте оның мазұны өзгереді де, ендігі жерде діни білім беруді дәріптейтін танымдық сипатқа ие болады. Ғасырлар тоғысында оқу-ағартуға негізделген бұл қозғалыс түркі халықтарының арасында кең етек алды. Осман империясы мен Ресей түркілеріндегі діни білімнің айырмашылығы аса үлкен болған жоқ. Барлығы бір дін мен діни бағытты ұстанып, соның негізінде білім алды. Осман империясының Орта Азия түркілеріне діни білімді насихаттауы мен сіндіруі және ресейлік түркілердің Осман империясының діни мектептерінде білімін шыңдауы жаңа бір реформаторлық қимылдардың бірі болды.

Түркістанда діни және зайырлы білім беру мәселелеріне қатысты нақты шешімдердің бірі саналған орыс-түзем мектептерін ашу туралы реформалар болды. Түркістанда орыс-түзем мектептерін ашу Ресей империясының түркі халықтарына жүргізген негізгі реформаторлық қадамдарының бірі саналды. Мұндай аралас мектептер жәдитшілік мектептерімен бірдей саналып, онда орыс тілінде білім беруге басты басымдықтар берілді. Салыстырмалы түрле алғанда, мұндай аралас мектептер Осман империясында да болды. Түрік тілінде білім беретін дін және зайырлы мектептер Осман империясында да жұмыс істеді. Осман империясының соңғы жылдарында Жас түріктер тарапынан біртұтас түрік ұлтын қалыптастыру үшін жүргізілген Түрікшілік саясатының негізінде түрік тілі мен идеологиясы жүргізілді. Ресейде де орыс-түзем мектептері арқылы орыстандыру саясаты басшылыққа алынды. Мұның ең тиімді және ұтымды жолы халық ағарту саласы арқылы жүзеге асыру еді. Бастысы балалардың сауатын орыс тілінде ашуын ұйымдастыру мен жүзеге асыру болды. Демек, бұл мақсатқа жетудің құралы – мектеп, халық-ағарту ісі екені белгілі еді.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ

1. Жданов Н.В. Исламская концепция миропорядка. – М.: Междунар. отношения, 1991. – 216 с.
2. Nizâmülmülk, Siyâsetname / çev. Mehmet Altay Köymen. – İstanbul: Kültür Bakanlığı Yayınları Gençlik Basımevi, 1990. – 463 s.
3. Mehmet Saray. Hanliklar Döneminde Osmanli Devleti'nin Türkistan Siyaseti // Türk Dünyası İncelemeleri Dergisi. – 2000. – Sayı IV. – S. 17–20.
4. Бороздин С.С. Распространение идей панисламизма в Туркестане (начало 20 в.) // Известия Уральского государственного университета. Сер. 2, Гуманитарные науки. – 2010. – № 4 (82). – С. 155–162.
5. Флыгин Ю.С. Знаток Востока: жизненный путь и научная деятельность академика Василия Владимировича Бартольда. – Ташкент: Turon zamin ziyo, 2016. – 79 с.
6. Şimşek H.İ. Anadolu Müceddidilerine İlişkin Bazı Tarihî Bilgilerin Kullanılışı Üzerine Bir Değerlendirme // Gazi Üniversitesi Çorum İlahiyat Fakültesi Dergisi. – 2002. – №1(2). – S. 213–227.
7. Alexandre Bennigsen. Orta Asya'da Tarikatlar / çev. Osman Türer // Atatürk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi. – 1993. – №XI. – S. 217–220.

8. Yuliya A. Lysenko. The Discussion between Central and Regional Authorities on the Topic of the Affiliation of Muslim Schools in Turkestan (the late half of the 19th – the beginning of the 20th centuries) // *Bylye Gody*. – 2018. – Vol. 48. Is. 2. – P. 759–767.
9. Kodaman Bayram. Abdülhamit Dönemi Eğitim Sistemi. – Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi, 1991. – 184 s.
10. Бахтурина А.Ю. Окраины российской империи: государственное управление и национальная политика в годы Первой мировой войны (1914–1917 гг.). – М.: РОССПЭН, 2004. – 392 с.
11. Сенюткина О.Н., Гусева Ю.Н. Панисламизм и пантюркизм в осмыслении российских чиновников (начало XX века) // *Новый исторический вестник*. – 2019. – №2(60). – С. 21–37.
12. Эгамбердиев М.Ш. XIX ғ. соңы мен XX ғ. басындағы Түркістандағы мұсылмандық білім және Ресей империясы // *ҚазҰУ хабаршысы. Тарих сериясы*. – 2009. – №4(55). – Б. 104–109.
13. ҚРОМА. И-121-к., 1-т., 112 -і., 17-п.
14. ҚРОМА. 119-к., 1-т., 196-і., 3-п.
15. ҚРОМА. 119-к., 1-т., 171-і., 23-п.
16. ҚРОМА. 119-к., 1-т., 341-і., 2-п.
17. Бисембаева Л.А. Жетісу облысы ауыл және село тұрғындарының күнделікті өмірі (1867–1917 жж.): Философия докторы (PhD) ... дисс. – Алматы, 2019. – 179 б.
18. Ходжакулиева Б.А. Русско-туземные школы в Закаспийской области (конец XIX – начало XX в.) // *Изв. Академии наук Туркменистана. Гуманитар. науки*. – 1995. – №4. – С. 13–18.
19. Бекіш А.Ә. Білім беру жүйесіндегі қазақ ұлттық мектебінің қалыптасуы мен дамуы (1915–1941 жж. материалдар негізінде): Философия докторы (PhD) ... дисс. – Талдықорған, 2021. – 141 с.
20. Васильев Д.В., Любичанковский С.В. Народное просвещение в центральноазиатских владениях Российской империи как объект аккультурации // *Известия Самарского научного центра Российской академии наук. Исторические науки*. – 2019. Т.1. – №1. – С. 5–13.

REFERENCES

1. Jdanov N.V. Islamskaia koncepciiia miroporiadka [The Islamic concept of the world order]. – М.: Mejdunar. otnosheniia, 1991. – 216 s. [in Russian]
2. Nizâmülmülk, Siyâsetname [Politics] / çev. Mehmet Altay Köymen. – İstanbul: Kültür Bakanlığı Yayınları Gençlik Basımevi, 1990. – 463 s. [in Turkish]
3. Mehmet Saray. Hanliklar Döneminde Osmanli Devleti'nin Türkistan Siyaseti [The Politics of Turkestan of the Ottoman State during the Khanates] // *Türk Dünyası İncelemeleri Dergisi*. – 2000. – Sayı IV. – S. 17–20. [in Turkish]
4. Borozdin S.S. Rasprostranenie idei panislamizma v Turkestane (nachalo 20 v.) [Spreading the ideas of Pan-Islamism in Turkestan (early 20th century)] // *Izvestiia Uralskogo gosudarstvennogo universiteta. Ser. 2, Gumanitarnye nauki*. – 2010. – № 4 (82). – S. 155–162. [in Russian]
5. Flygin Iu.S. Znatok Vostoka: jiznennyi put i nauchnaia deiatelnost akademika Vasiliia Vladimirovicha Bartolda [The Connoisseur of the East: the life and scientific activity of Academician Vasily Vladimirovich Bartold]. – Tashkent: Turon zamin ziyo, 2016. – 79 s. [in Russian]
6. Şimşek H.İ. Anadolu Müceddidilerine İlişkin Bazı Tarihî Bilgilerin Kullanılışı Üzerine Bir Değerlendirme [An Evaluation on the Use of Some Historical Information about the Anatolian Mujeddids] // *Gazi Üniversitesi Çorum İlahiyat Fakültesi Dergisi*. – 2002. – №1(2). – S. 213–227. [in Turkish]
7. Alexandre Bennigsen. Orta Asya'da Tarikatlar [Sects in Central Asia] / çev. Osman Türer // *Atatürk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*. – 1993. – №XI. – S. 217–220. [in Turkish]
8. Yuliya A. Lysenko. The Discussion between Central and Regional Authorities on the Topic of the Affiliation of Muslim Schools in Turkestan (the late half of the 19th – the beginning of the 20th centuries) // *Bylye Gody*. – 2018. – Vol. 48. Is. 2. – R. 759–767.
9. Kodaman Bayram. Abdülhamit Dönemi Eğitim Sistemi [The Education System of the Abdülhamit Period]. – Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi, 1991. – 184 s. [in Turkish]
10. Bahturina A.Iu. Okrainy rossiyskoi imperii: gosudarstvennoe upravlenie i nacionalnaia politika v gody Pervoi mirovoi voiny (1914–1917 gg.) [The Outskirts of the Russian Empire: Public Administration and National Policy during the First World War (1914–1917)]. – М.: ROSSPEN, 2004. – 392 s. [in Russian]

11. Seniutkina O.N., Guseva Iu.N. Panislamizm i pantiurkizm v osmyslenii rossiyskih chinovnikov (nachalo XX veka) [Pan-Islamism and Pan-Turkism in the understanding of Russian officials (the beginning of the XX century)] // *Novyi istoricheskiy vestnik*. – 2019. – №2(60). – S. 21–37. [in Russian]
12. Egamberdiev M.Sh. XIX g. sony men XX g. basyndagy Turkistandagy musulmandyq bilim jane Resey imperiiasy [Muslim education in Turkestan in the late XIX – early XX centuries and the Russian Empire] // *QazUU habarshysy. Tarih seriiasy*. – 2009. – №4(55). – B. 104–109. [in Kazakh]
13. QROMA. I-121-q., 1-t., 112 -i., 17-p.
14. QROMA. 119-q., 1-t., 196-i., 3-p.
15. QROMA. 119-q., 1-t., 171-i., 23-p.
16. QROMA. 119-q., 1-t., 341-i., 2-p.
17. Bisembaeva L.A. Jetisu oblysy auyly jane selo turgyndarynyn kundelikti omiri (1867–1917 jj.): Filosofiiya doktory (PhD) ... diss. [Daily life of rural and rural residents of the semirechye region (1867–1917).]: Doctor of Philosophy (PhD) ... diss.]. – Almaty, 2019. – 179 b. [in Kazakh]
18. Hodjakulieva B.A. Russko-tuzemnye shkoly v Zakaspiyskoi oblasti (konec XIX – nachalo XX v.) [Russian-native schools in the Transcaspian region (late XIX – early XX century)] // *Izv. Akademii nauk Turkmenistana. Gumanitar. nauki*. – 1995. – №4. – S. 13–18. [in Russian]
19. Bekish A.A. Bilim beru juiesindegi qazaq ulttyq mektebinin qalyptasuy men damuy (1915–1941 jj. materialdar negizinde): Filosofiiya doktory (PhD) ... diss. [Formation and development of the Kazakh National School in the education system (based on 1915–1941-s materials): Doctor of Philosophy (PhD) ... diss.]. – Taldyqorgan, 2021. – 141 s. [in Kazakh]
20. Vasiliev D.V., Liubichankovskiy S.V. Narodnoe prosveshenie v centralnoaziatskih vladeniiah Rossiyskoi imperii kak obiekt akkulturacii [Public Education in the Central Asian Possessions of the Russian Empire as an object of acculturation] // *Izvestiia Samarskogo nauchnogo centra Rossiyskoi akademii nauk. Istoricheskie nauki*. – 2019. T.1. – №1. – S. 5–13. [in Russian]